

Б. І. Вихристенко кандидат юридичних наук, Заслужений юрист України, президент Туристичної асоціації України

Н. А. Опанасюк кандидат юридичних наук, доцент кафедри Київського національного торговельно-економічного університету

СУБ`ЄКТИ ТУРИСТИЧНИХ ПРАВОВІДНОСИН: ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ТА ПРАВОВИЙ СТАТУС

АНОТАЦІЯ. Досліджуються суб`єкти туристичних правовідносин та їх правовий статус. Авторами надано визначення понять «туристичні правовідносини» і «туристична правосуб`єктність».

Запропоновано авторську класифікацію суб`єктів туристичних правовідносин відповідно до чинного законодавства: за колом учасників, обсягом і змістом прав та обов`язків, суб`єктом влади, статусом і засобом створення та іншими критеріями. Проведено ґрунтовний аналіз органів державної влади України, що здійснюють регулювання в галузі туризму, а також моніторинг міжнародного управлінського досвіду з цих питань.

Ключові слова: туристичні правовідносини, туристична правосуб`єктність, суб`єкти туристичної діяльності, турист, туроператор, турагент.

АНОТАЦИЯ. Исследуются субъекты туристических правоотношений и их правовой статус. Авторами сформулированы понятия «туристические правоотношения» и «туристическая правосубъектность».

Предложена авторская классификация субъектов туристических правоотношений согласно действующему законодательству: по видам участников, объему и содержанию прав и обязанностей, субъектам власти, статусу и способу создания, другим критериям. Детально проанализированы органы государственной власти Украины, которые осуществляют регулирование в сфере туризма, а также мониторинг международного управленческого опыта по этим вопросам.

Ключевые слова: туристические правоотношения, туристическая правосубъектность, субъекты туристической деятельности, турист, туроператор, турагент.

SUMMARY. We study the subjects of tourism relations, their legal status. The authors have given a definition of "tourist legal relations", "tourist legal subjectivity".

The author 's classification of the subjects of tourist relations under the current legislation: on the types of participants, content of rights and responsibilities, the subjects of power, status and method of creation and other criteria. The thorough analysis of the government of Ukraine, which regulate in the

field of tourism, as well as monitoring of international management experience with these issues.

Key definitions: tourist legal relations, tourist legal subjectivity, the subjects of tourism, tourists, tour operator, travel agency.

Як свідчить практика, право має сенс і цінність для особи, якщо воно реалізується. Під правореалізацією в широкому значенні зазвичай розуміється застосування, втілення юридичних норм у фактичній діяльності організацій, органів, посадових осіб і громадян, у самій поведінці учасників суспільних відносин [1].

Отже, учасники суспільних відносин, які наділені правомочностями (правами та обов'язками), що визначають їх правовий статус, є суб'єктами правовідносин. Правомочності цих суб'єктів розкриваються через певні категорії, що об'єднуються у туристичну правосуб'єктність:

- *правоздатність* (передбачена нормами права здатність мати суб'єктивні права та виконувати юридичні обов'язки);
- *дієздатність* (передбачена нормами права здатність особистими діями набувати юридичних прав та обов'язків);
- *деліктоздатність* (здатність суб'єкта нести юридичну відповідальність за невиконання обов'язків або за вчинення правопорушень).

Під *туристичною правосуб'єктністю* розуміється здатність особи бути учасником туристичних правовідносин, адже саме правосуб'єктність є відмінною рисою суб'єктів правовідносин. Юридична природа туристичної правосуб'єктності полягає в законодавчому визнанні можливостей суб'єктів права брати участь у суспільних відносинах, що виникають в процесі провадження туристичної діяльності. Тобто діяльності у галузі туризму з організації (формування), просування, продажу (реалізації) туристичного продукту та надання окремих або комплексних туристичних послуг; реалізації конституційних прав і свобод людини й громадянина в туристичних подорожах; здійснення дозвільно-контрольних функцій органами державної влади, захисту прав споживачів туристичних послуг тощо.

Отже, *туристичними правовідносинами* є суспільні відносини, що виникають в процесі провадження туристичної діяльності (діяльності у галузі туризму з організації (формування), просування, продажу (реалізації) туристичного продукту та надання окремих або комплексних туристичних послуг; реалізації конституційних прав і свобод людини і громадянина в туристичних подорожах; здійснення дозвільно-контрольних функцій органами державної влади, захисту прав споживачів туристичних послуг тощо).

Чинне законодавство виділяє таких суб'єктів туристичних правовідносин:

1) держава в особі органів державної влади, що здійснюють регулювання в галузі туризму (стаття 7 Закону України «Про туризм»);

2) суб`єкти туристичної діяльності відповідно до статті 5 Закону України «Про туризм»;

3) громадські туристичні організації (стаття 28 Закону України «Про туризм»);

4) фізичні особи: споживачі туристичних послуг – туристи (стаття 5 Закону України «Про туризм»);

5) іноземні держави та міжнародні організації.

У свою чергу всі ці суб`єкти туристичних правовідносин умовно поділяються на управомочених та зобов`язаних.

Управомоченими суб`єктами туристичних правовідносин є їх учасники, які мають повноваження встановлювати та певним чином впливати на поведінку інших учасників цих відносин, а також здійснювати регулювання туристичних відносин в цілому.

Відповідно до статті 7 Закону України «Про туризм» до них належать: держава в особі органів влади (Верховна Рада України, Кабінет Міністрів України, профільний центральний орган виконавчої влади, Верховна Рада Автономної Республіки Крим, Рада міністрів Автономної Республіки Крим, місцеві державні адміністрації), органи місцевого самоврядування, інші органи в межах їх компетенції.

Залежно від того, який суб`єкт влади здійснює повноваження, вони поділяються на парламентські, президентські, судові, правоохоронні, центральні та місцеві. У свою чергу, з урахуванням статусу та засобів створення цих органів, відбувається їх поділ на державні й недержавні. До державних відносяться органи загальної та спеціальної компетенції.

Так, органами загальної компетенції, що здійснюють регулювання в галузі туризму, є Верховна Рада України, Президент України, Кабінет Міністрів України, Конституційний Суд України, суди загальної юрисдикції, прокуратура, органи внутрішніх справ та інші правоохоронні органи. Спеціальної - *Міністерство інфраструктури України* як центральний орган виконавчої влади у сфері транспорту, дорожнього господарства, туризму та інфраструктури і *Державне агентство України з туризму та курортів*, яке є центральним органом виконавчої влади, діяльність якого спрямовується і координується Кабінетом Міністрів України через Віце-прем'єр-міністра України – Міністра інфраструктури України, входить до системи органів виконавчої влади і забезпечує реалізацію державної політики у сфері туризму та курортів.

Таким чином, зазначені вище суб`єкти наділені правом (ст.ст. 7-11 Закону України «Про туризм») визначати основні напрями державної політики в галузі туризму, правові засади регулювання відносин у галузі туризму, їх удосконалення та адаптація із загальновизнаними нормами міжнародного права; затверджувати програми розвитку туризму в Україні; затверджувати стандарти та здійснювати контроль за якістю наданих туристичних послуг, вимоги до провадження туристичної діяльності в Україні та контроль за їх виконанням, а також наділяти інших суб`єктів

правовідносин певними правомочностями щодо розвитку туристичної галузі в Україні.

До зобов'язаних суб'єктів туристичних правовідносин належать всі інші учасники (суб'єкти туристичної діяльності відповідно до статті 5 Закону України «Про туризм»; громадські туристичні організації; фізичні особи: споживачі туристичних послуг – туристи; іноземні держави та міжнародні організації). Вони є зобов'язаними стосовно управомочених, оскільки останні регламентують їх поведінку через законодавче закріплення відповідних прав та обов'язків, порушення яких тягне за собою юридичну відповідальність. Причому заходи, пов'язані з притягненням до юридичної відповідальності порушників – зобов'язаних - також застосовуються управомоченими суб'єктами туристичних правовідносин. До основної їх відмінності належить також і головна функція управомочених у правовідносинах – це управлінська.

Спробуємо надати характеристику основних суб'єктів туристичних правовідносин (управомочених та зобов'язаних).

Отже, систему органів державної влади, що здійснюють регулювання туризму, становить, насамперед, діяльність органів державної влади загальної компетенції відповідно до визначених Конституцією України повноважень з цих питань, які є управомоченими суб'єктами: Верховна Рада України, Президент України, Кабінет Міністрів України та інші центральні й місцеві органи виконавчої влади.

Так, *Верховна Рада України* є єдиним законодавчим органом в Україні. Її діяльність спрямована на прийняття законодавчих й інших нормативно-правових актів у туристичній та суміжних сферах, визначених Конституцією України (ст.ст. 85 і 92). До її повноважень щодо гарантій захисту прав і свобод людини й громадянина України, у тому числі в сфері туризму, належать, зокрема: затвердження загальнодержавних програм економічного, науково-технічного, соціального, національно-культурного розвитку; призначення на посаду та звільнення з посади Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, а також заслуховування його щорічних доповідей про стан дотримання та захисту прав і свобод людини в Україні; надання в установленій законом строк згоди на обов'язковість міжнародних договорів України та денонсація міжнародних договорів України, ряд інших.

Конституцією також передбачено, що виключно законами України, які приймає Верховна Рада України, визначаються (ст. 92): права, свободи і обов'язки людини й громадянина, а також гарантії дотримання прав і свобод (п. 1), які стосуються й суб'єктивного права на туризм; статус іноземців та осіб без громадянства (п. 2); засади використання природних ресурсів (п. 5); основи виховання, освіти, культури і охорони здоров'я; екологічна безпека (п. 6); засади зовнішніх зносин, зовнішньоекономічної діяльності, митної справи (п. 9); організація і діяльність органів виконавчої влади, організації державної статистики (п. 12) з питань туризму; правовий режим державного кордону (п. 18) в частині адміністративних формальностей перетину кордону з метою туризму та ряд інших. Тим самим підсилюється роль власне

законодавчого регулювання туристичних відносин, що виникають в процесі провадження туристичної діяльності, реалізації людиною суб'єктивного права на туризм, підкреслюється їх важливе значення для розвитку демократичного суспільства й держави в цілому.

До повноважень Верховної Ради віднесено також визначення засад внутрішньої політики (п. 5 ст. 85), до якої відноситься і політика в галузі державно-туристичних відносин, здійснення парламентського контролю за дотриманням прав людини (п. 33 ст. 85) стосовно і сфери туризму.

Одним із знакових повноважень Верховної Ради України (п.17 ст. 85 Конституції України), що стосуються гарантії прав і свобод людини, а відтак і у сфері туризму, є призначення на посаду та звільнення з посади Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, заслуховування його щорічних доповідей про стан дотримання та захисту прав і свобод людини в Україні.

Слід зауважити, що вітчизняна практика не знає випадків звернення туристів до Уповноваженого з прав людини за захистом або відновленням своїх порушених прав, пов'язаних з туристичними подорожами.

Президент України визначений статтею 102 Конституції України як глава держави, гарант додержання Конституції України і конституційного ладу, державного суверенітету, територіальної цілісності України, прав і свобод людини і громадянина, що стосуються сфери туризму. Як глава держави Президент України через свої конституційні повноваження (їх перелік закріплено в ст. 106 Конституції України) вживає ряд заходів організаційно-правового характеру для забезпечення прав і свобод людини в туристичних правовідносинах.

Одним із характерних нормативно-правових актів з питань забезпечення прав людини у сфері туризму є Указ Президента України від 10.08.1999 р. №973 “Про Основні напрями розвитку туризму в Україні до 2010 року” [2], які за визначенням мали стати концептуальною базою довгострокової державної програми розвитку туризму, створення організаційно-правових засад становлення туризму як високорентабельної галузі економіки, важливого засобу культурного й духовного виховання громадян, відтворення їх трудового потенціалу, забезпечення умов для реалізації громадянами свого суб'єктивного права на туризм (права на свободу пересування, відпочинок, охорону, відновлення й зміцнення здоров'я, на безпечне для життя і здоров'я довкілля, задоволення духовних потреб та інших прав).

З метою забезпечення реалізації конституційного права людини на свободу пересування та виконання міжнародних зобов'язань України у цій сфері видано Указ Президента України від 15.06.2001 р. № 435/2001 “Про додаткові заходи щодо реалізації права людини на свободу пересування і вільний вибір місця проживання” [3]. Даним Указом передбачено ряд адміністративних заходів щодо спрощення процедури перетину державного кордону України іноземцями, які на законних підставах тимчасово перебувають на території України з метою туризму.

У 2001 році Президент України видає Указ “Про підтримку розвитку туризму в Україні” № 127/2001 [4]. Метою даного Указу є стимулювання розвитку туризму в Україні, підтримка вітчизняних суб`єктів туристичної діяльності та створення, зважаючи на міжнародну практику, сучасної системи управління галуззю шляхом широкого залучення громадських організацій до участі у розбудові туризму. У цьому зв`язку особливі повноваження щодо активної участі у вирішенні питань розвитку туристичної галузі були надані всеукраїнському громадському об`єднанню – Туристичній асоціації України, а також зобов`язано Кабінет Міністрів України, інші органи державної влади надавати підтримку Асоціації у здійсненні нею діяльності щодо розвитку туризму. Це вагома спроба деконцентрації влади державними органами в сфері туризму та наближення до світового досвіду створення недержавних органів управління в цій сфері [5].

Безпосередній захист права на свободу пересування та інших прав, пов`язаних з туристичними подорожами людини, Президент здійснює, розглядаючи звернення осіб з цих питань, що надходять на його адресу. Крім того аналіз даних звернень дає інформацію про необхідність врегулювання певних аспектів цих конституційних прав, як це мало місце щодо скасування системи реєстрації паспортних документів іноземців, які тимчасово в`їхали на територію України з метою туризму.

Серед системи органів державної влади загальної компетенції особливе місце посідає *Кабінет Міністрів України*. Йому належить провідна роль у державному управлінні як вищому органу в системі органів виконавчої влади (ст. 113 Конституції України).

У системі органів виконавчої влади Указом Президента України від 09.12.2010 р. №1085/2010 «Про оптимізацію системи центральних органів виконавчої влади» створено і центральний орган виконавчої влади з питань туризму – *Міністерство інфраструктури України (Мінінфраструктури України)*, яке відповідно до законодавства України покликане забезпечувати реалізацію державної політики у сфері туризму. Його повноваження визначені Законом України «Про туризм» (стаття 10) та Указом Президента України від 12.05.2011 р. №581/2011 “Про Положення про Міністерство інфраструктури України” (із змінами від 13.06.2012 р.) [6].

Відповідно до Указу Президента України від 06.04.2011 р. №379/2011 «Питання оптимізації системи центральних органів виконавчої влади» утворено *Державне агентство України з туризму та курортів (Держтуризмкурорт України)*, що є центральним органом виконавчої влади, діяльність якого спрямовується і координується Кабінетом Міністрів України через Віце-прем`єр-міністра України - Міністра інфраструктури України, входить до системи органів виконавчої влади і забезпечує реалізацію державної політики саме у сфері туризму та курортів.

Його основні завдання та повноваження визначені Указом Президента України від 08.04.2011 р. № 444/2011 „Про затвердження Положення про Державне агентство України з питань туризму та курортів”, а саме: реалізація

державної політики у сфері туризму та курортів, а також внесення пропозицій Віце-прем'єр-міністру України - Міністру інфраструктури України щодо її формування. Відповідно до покладених завдань Держтуризмкурорт України: 1) узагальнює практику застосування законодавства з питань, що належать до його компетенції, розробляє пропозиції щодо вдосконалення законодавчих актів, актів Президента України, Кабінету Міністрів України, нормативно-правових актів міністерств та в установленому порядку подає їх Віце-прем'єр-міністру України - Міністру інфраструктури України для погодження і внесення їх в установленому порядку на розгляд Кабінету Міністрів України; 2) за дорученням Віце-прем'єр-міністра України - Міністра інфраструктури України в установленому порядку бере участь у діяльності міжнародних організацій та забезпечує виконання зобов'язань, що випливають з членства в таких організаціях; у розробці міжнародних договорів; 3) здійснює організацію роботи та контроль за виконанням загальнодержавних програм, планів, заходів з питань запобігання корупційним, економічним та іншим правопорушенням; 4) видає ліцензії на право здійснення туроператорської діяльності та здійснює контроль за додержанням ліцензійних умов; 5) видає свідоцтва про присвоєння об'єктам туристичної інфраструктури (готелям, іншим об'єктам, призначеним для надання послуг з розміщення, установам харчування, курортним установам тощо) відповідної категорії, а також веде реєстр цих свідоцтв; 6) видає дозволи на право здійснення туристичного супроводу; 7) формує та веде Державний реєстр суб'єктів туристичної діяльності; інше [7].

Таким чином, у системі органів виконавчої влади на підставі повноважень, наданих Конституцією та законами України, іншими нормативно-правовими актами, створений і діє профільний центральний орган виконавчої влади з підпорядкованими йому місцевими органами, які займаються питаннями туризму.

Водночас, найпринциповішою проблемою сучасного управління туристичною галуззю є відсутність його чіткого механізму та системності. Розбіжності в думках з цього приводу викликані передусім різними точками зору про розмежування управлінських функцій держави та факторів ринкової саморегуляції. Так, російський вчений Г.Папірян серед інструментів державного регулювання туристичної галузі поряд з іншими виділяє насамперед: ціноутворення, просування й обмеження доступу (управління попитом) [8]. На противагу цьому підходу українські дослідники А.Ф.Мельник та О.В.Якубова до їх числа відносять розробку прогнозів, цільових комплексних програм та індикативне планування, тобто значно звужують управлінські функції в туризмі [9].

За твердженнями Н.С.Барчукової [10], питання планування, впорядкування та розвитку туристичних відносин у державах знаходиться на різних рівнях, а тому наявні там національні органи по туризму мають досить неоднаковий обсяг повноважень та заходи координації й впливу.

Необхідність існування єдиного державного органу регулювання в сфері туризму на рівні центрального органу виконавчої влади дискутується

протягом останніх десяти років, а також підтверджується зарубіжним досвідом функціонування управлінської системи в цій сфері. Зокрема, в Іспанії, Італії, Франції та Великобританії, які є лідерами в європейському туристичному регіоні за обсягами наданих послуг, у складі багатопрофільних міністерств створено відповідні державні органи, що покликані здійснювати регулювання туризму. В Єгипті, де туризм є одним з найголовніших секторів економіки, та Туреччині створено міністерства з туризму. Аналогічні установи діють в Австрії, Бельгії, Німеччині, Португалії, Мексиці. Водночас, в більшості країн світу функції державного органу по туризму (насамперед, організаційного керівництва) здійснюють об'єднання суб'єктів туристичного господарювання (Угорщина, країни Балтії) та своєрідні національні туристичні організації комерційного спрямування (Греція, Словаччина, Таджикистан).

Крім того, в усіх потужних туристичних країнах створені та діють такі організації, що, як правило, підпорядковані міністерствам, та займаються розробкою національних програм розвитку туризму. Вони мають різні назви, але їх функції об'єднані основним спрямування - пропагування туристичних можливостей відповідної країни (у Великобританії – BTA (British Tourist Authority, яке у 2003 році реорганізовано у сучасний позавідомчий державний орган “VisitBritain”), Ірландії – Irish Board, Іспанії - Іспанський інститут туризму “Turespaca”, Італії – Національне управління з туризму (Ente Nazionale Italiano per il Turismo - ENIT), Франції - Асоціація “Maison de la France”, Норвегії – NORTRA тощо) [11].

Саме вони утворюють та організаційно забезпечують діяльність туристичних представництв за кордоном, розробляють відповідно до попиту різноманітні туристичні програми, здійснюють рекламу туристичних можливостей своїх країн за кордоном, забезпечують обмін туристичною інформацією.

Натомість слід зазначити, що з огляду на міжнародний досвід системи державного управління туристичною галуззю, виділяється умовно три основні моделі державного управління туризмом [12].

Перша передбачає відсутність центральної державної туристичної адміністрації. Всі питання вирішуються на місцях і на підставі принципів ринкової самоорганізації та саморегулювання. Яскравим прикладом цьому є досвід США. Ліквідація в 1997 році державної структури з питань туризму - U.S. Travel and Tourism Administration (USTTA) була спричинена рядом факторів: скорочення бюджетних асигнувань, велика частка присутності США на міжнародному туристичному ринку, а, найголовніше, наявність потужних приватних компаній у сфері туризму, які спроможні на проведення самостійних рекламних акцій в інтересах всього національного ринку. Ліквідація державної турадміністрації – дуже серйозний крок, і для нього дійсно необхідні вагомні умови: або осмислене рішення, що туризм не потрібен державі взагалі як джерело додаткових бюджетних надходжень, або впевненість, що суб'єкти туристичного підприємництва спроможні вирішувати всі свої виробничі проблеми без втручання держави.

Такий управлінський варіант можливий і для нашої держави, оскільки, по-перше, вітчизняні суб`єкти туристичного господарювання з переходом нашої держави на ринкові відносини практично самотужки провадять рекламні кампанії, в тому числі й за кордоном, туристичних можливостей України. Отже, з цих позицій держава ніяк не впливає на регулювання відносин у сфері туризму та координацію діяльності підприємців. По-друге, за останні роки українська туристична галузь перетворилася в реальну складову економіки, є самодостатньою та могла б розвиватися ще більш динамічніше й ефективніше за умови відсутності необґрунтованого втручання державного органу з туризму в діяльність суб`єктів підприємництва, постійних змін законодавства щодо умов і правил провадження діяльності в сфері туризму та додаткових адміністративних бар`єрів на шляху розвитку цього пріоритетного для нашої держави виду господарської діяльності.

Друга модель передбачає наявність потужного міністерства, що концентрує в своїх руках значний контроль над галуззю. Вона поширена в цілому ряді країн, які успішно розвивають протягом останніх років, насамперед, в`їзний туризм (прийом іноземних туристів). Це, перш за все, Ізраїль, Хорватія, Туреччина, Єгипет, Туніс, ряд інших. Зважаючи на свою орієнтованість й досягнуті результати щодо розвитку та просування саме національного турпродукту, дана модель досить ефективна й приваблива з точки зору запозичення могла б бути і для нашої держави, але для її втілення необхідно ряд відповідних умов. У першу чергу, уряди вищенаведених країн щорічно зі своїх бюджетів виділяють значні кошти на рекламу й маркетинг, розробку правових основ функціонування галузі, займаються державним інвестуванням в туристичну інфраструктуру (наприклад, Єгипет тільки в Італії на рекламну кампанію витрачає щорічно до 3 млн. доларів США). Зважаючи на те, що цю країну не можна назвати заможною, з високим темпом економічного розвитку, такі серйозні державні капіталовкладення дають підстави говорити, що уряд не лише декларує, а дійсно приділяє значну увагу питанням розвитку туризму, який становить основне джерело валютних надходжень.

Враховуючи соціально-економічні реалії нашої держави на даному етапі (нерівномірність економічного розвитку регіонів України, відсутність сучасної інфраструктури туризму, а останнім часом – і перманентні наслідки світової економічної кризи 2008 року), на нашу думку, така модель не є прийнятною для України через відсутність достатнього бюджетного фінансування на розвиток туризму.

З огляду на вищезазначене, як за своїми можливостями щодо темпів та умов економічного розвитку, так і масштабів поширення саме економічно не вигідного для держави ви`їзного туризму, Україна, вважаємо, наближена до європейських країн (Іспанія, Великобританія, Данія, Нідерланди, Франція, Швеція, Швейцарія тощо), де превалює *третьою моделлю* організації державного управління галуззю – туризм регулюється на рівні центральних органів

виконавчої влади в якості самостійного органу або його складової та входить до компетенції будь-якого багатогалузевого міністерства.

Причому діяльність такого державного органу спрямовується, з одного боку, на розробку правової бази туризму, здійснення регулятивних і дозвільних функцій, виконання контрольних-наглядових завдань, міжнародного співробітництва, опрацювання статистичних даних в туризмі тощо. З іншого – координацію маркетингової діяльності: участь у туристично-виставкових заходах і міжнародних галузевих об'єднаннях, управління туристичними представництвами й інформаційними центрами за кордоном тощо.

В Західній Європі частіше всього таке міністерство займається економічними питаннями, що є фактично непрямим визнанням того, що в розвинених країнах туризм стає важливою галуззю економіки та основним бюджетонаповнюючим джерелом.

Поряд з цим, державний орган по туризму тісно співпрацює з приватним бізнесом, що призвело до появи змішаних за формою власності інститутів регулювання туристичною сферою [13].

Наприклад, Іспанський інститут "Turespasa" повністю фінансується з держбюджету, а його основним завданням є залучення іноземних туристів і реклама туристичних можливостей Іспанії за кордоном. Ця організація має розгалужену мережу інформаційних центрів та 29 представництв за кордоном [14]. Таке ж спрямування має і Французька асоціація "Maison de la France", що виникла в 1987 році в результаті угоди про партнерство між місцевими адміністраціями, туристичними фірмами, готелями, адміністраціями об'єктів екскурсійного показу. На сьогодні асоціація має 31 представництво в 26 країнах світу. Її діяльність на 60% фінансується з держбюджету (наприклад, у 2005 р. субвенція, що передбачена законом про державний бюджет Франції для "Maison de la France", становила 30,3 млн. євро).

У Великобританії створено та діє центральний орган виконавчої влади - Міністерство культури, засобів масової інформації та спорту. До сфери його управління входить орган, основним завданням якого є безпосередня координація діяльності у туристичній сфері - "VisitBritain". Ця організація займається промоцією національного турпродукту, дослідженнями туристичного ринку та рекламно-інформаційною діяльністю. Її складовою є мережа з 70 туристичних представництв Великобританії у різних країнах світу, що є найперспективнішими ринками для реалізації британського турпродукту. "VisitBritain" консультує уряд й інші державні установи з питань туризму, інформує щодо значення туризму для економіки країни, займається міжнародним туристичним маркетингом Великобританії, залученням іноземних туристів, розвитком внутрішнього туризму, а також займається комерційною діяльністю (надає платні консалтингові послуги, організовує виставки та семінари, здійснює різні проекти за участю іноземного капіталу, видає інформаційно-рекламну продукцію тощо). З державного бюджету щорічно виділяється 80 млн. фунтів стерлінгів для

проведення ринкових досліджень, рекламно-маркетингової діяльності, у тому числі для участі у міжнародних туристично-виставкових заходах, видання рекламно-інформаційної продукції різними мовами, а також утримання закордонних туристичних представництв. Аналіз проведених у Великобританії маркетингових досліджень свідчить, що 1 фунт стерлінгів, вкладений державою у туризм, дає 27 фунтів прибутку від кожного туриста, який відвідує країну, з них 4 фунти повертаються до державного бюджету у вигляді податків [15].

Водночас, найефективнішу для нашої держави, логічно було б запровадити так звану *змішану модель* управління, створивши в складі Міністерства економічного розвитку і торгівлі України, наприклад, департамент по туризму, який виконував би лише повноваження координатора й представництва держави в міжнародних зносинах з питань туризму. А також залучити фахові галузеві громадські об'єднання, делегувавши одному з них (найвпливовішому та з точки зору кадрового потенціалу найпрофесійнішому) частину функцій державного органу, зокрема: участь у розробці законодавчих й інших нормативно-правових актів з питань туризму, здійснення громадської експертизи проектів законів і регуляторних актів у сфері туризму, контроль за діяльністю суб'єктів туристичного підприємництва та за якістю наданих ними послуг, а також все, що необхідно для створення так би мовити туристичного обличчя нашої держави за кордоном (маркетинг і реклама, організація участі вітчизняних виробників турпослуг у міжнародних виставкових заходах) тощо. Крім того, до їх функцій слід також віднести:

- розробку, затвердження та контроль за дотриманням стандартів діяльності у сфері туризму, узгоджених з відповідними міжнародними стандартами та соціально-економічними умовами України;
- сертифікацію та/або атестацію фахівців, підприємств сфери туризму на відповідність стандартам діяльності;
- розробку та затвердження кваліфікаційних вимог до фахівців відповідної професії в сфері туризму;
- проведення кваліфікаційних іспитів для фахівців сфери туризму;
- участь у роботі комісій з акредитації навчальних закладів на право підготовки фахівців для сфери туризму;
- акредитацію тренінгових компаній на право підготовки фахівців для сфери туризму до складання кваліфікаційних іспитів;
- підготовку освітніх кваліфікаційних програм та проведення кваліфікаційних іспитів для фахівців відповідної професії;
- взаємодію з органами державної влади та органами місцевого самоврядування шляхом делегування повноважних представників у профільні громадські ради, консультативні та дорадчі органи;
- реалізацію та/або співучасть у реалізації регуляторних процедур у сфері туризму в порядку, що визначається відповідним законодавством України;
- розробку, затвердження та контроль за дотриманням Етичного кодексу для фахівців сфери туризму;

- взаємодію з організаціями захисту прав споживачів та іншими громадськими і фаховими об'єднаннями;
- взаємодію з профспілковими організаціями, організаціями роботодавців відповідної професії, туристичної сфери;
- організацію відповідно до чинного законодавства України третейського суду у сфері туризму.

І, насамкінець, як зазначалося вище, державні турадміністрації в розвинених європейських країнах тісно взаємодіють як з приватним бізнесом, так і місцевими органами. Отже, це підтверджує нашу тезу щодо необхідності запровадження в Україні саме змішаної моделі державного управління галуззю на основі широкого залучення громадських об'єднань суб'єктів підприємництва з частковим покладенням на них державних функцій з розбудови туристичної галузі. Це дасть змогу не тільки поступово скорочувати видатки з державного бюджету на фінансування галузі й використання інвестицій приватного капіталу, але й їх практичного досвіду щодо врегулювання проблем здійснення туристичної діяльності, створення чіткого балансу між запровадженням заходів адміністративного впливу за допомогою регуляторних актів та ринкових механізмів саморегулювання й самоорганізації.

Характеристика державних органів, під юрисдикцією яких знаходиться управління туризмом та забезпечення гарантій реалізації особою своїх прав і свобод під час здійснення туристичних подорожей, була б неповною якби ми не зупинилися на *судовому захисті прав і свобод людини і громадянина в сфері туризму*, що здійснюється відповідно до статті 55 Конституції України. Кожній людині в разі порушення її прав і свобод гарантується право на оскарження в суді рішень, дій чи бездіяльності органів державної влади, органів місцевого самоврядування, їх посадових і службових осіб.

Відповідно до статті 8 Конституції України кожній людині гарантується можливість звернення до суду для захисту своїх конституційних прав, у тому числі й у сфері туризму, на підставі Конституції України, норми якої є нормами прямої дії.

Важливе значення для захисту конституційних прав і свобод людини й громадянина мають постанови Пленуму Верховного Суду України, що містять роз'яснення для судів з питань, які викликають труднощі на практиці.

Слід виокремити постанову Пленуму Верховного Суду України “Про стан здійснення правосуддя в 2000 році та заходи щодо його вдосконалення з метою реалізації положень Конституції України” від 19.01.2001 р. № 1 [16]. У ній звертається увага судів на недоліки у здійсненні судочинства і необхідність вжиття заходів до їх усунення, на недопустимість необгрунтованої відмови у прийнятті до судового розгляду заяв та скарг фізичних і юридичних осіб про порушення конституційних прав і свобод громадян.

Як передбачено у постанові Верховного Суду України “Про посилення судового захисту прав та свобод людини і громадянина” від 30.05.1997 р. № 7 [17], вся діяльність судів повинна бути підпорядкована захисту зазначених

прав і свобод. Не менш важливим є те, що судові органи мають право вирішувати справи в сфері туризму як на підставі Конституції та інших актів законодавства України, так і міжнародних договорів. При цьому в разі відсутності закону, що регулює спірні відносини, суд має право застосувати закон, який регулює подібні відносини, а за відсутності останнього – виходячи із загальних засад і змісту законодавства України.

Враховуючи те, що чинні міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, є частиною національного законодавства України, насамперед ті, що визначають права і свободи людини й громадянина, в тому числі й в сфері туризму, суд може керуватися і їх змістом та загальними принципами.

Міжнародний захист прав людини у сфері туризму гарантується як Конституцією України, так і міжнародними актами з прав людини. Зокрема, частиною 3 статті 55 Конституції України передбачено, що кожна людина має право після використання всіх національних засобів правового захисту звертатися за захистом своїх прав і свобод до відповідних міжнародних судових установ чи до відповідних органів міжнародних організацій, членом або учасником яких є Україна.

Можливість більш широкого використання міжнародних гарантій захисту своїх суб'єктивних прав і свобод, у тому числі і в сфері туризму, з'явилась у громадян нашої держави після вступу України до Ради Європи і прийняття Закону України від 17.07.1997 р. № 475/97-ВР “Про ратифікацію Конвенції про захист прав і основних свобод людини 1950 року, Першого протоколу та протоколів № 2, 4, 7 та 11 до Конвенції” [18]. Відповідно до статті 9 Конституції України з моменту ратифікації та набрання чинності зазначені Конвенція та Протоколи до неї стали для України частиною національного законодавства.

Для гарантування реалізації закріплених Конвенцією та Протоколами прав і свобод людини запроваджено особливий механізм міжнародного захисту – постійно діючий Європейський суд з прав людини, юрисдикція якого поширюється і на Україну. Рішення цього Суду становлять систему прецедентного права Європейського суду з прав людини.

Згідно з вимогами Конвенції Європейський суд має наступні повноваження: може прийняти справу для розгляду в разі використання всіх національних засобів захисту, включаючи звернення до Верховного Суду України, та не пізніше шести місяців від дати прийняття остаточного рішення відповідною національною установою; не розглядає заяви, що надійшли до того, як Україна стала членом Ради Європи; не розглядає індивідуальні заяви, якщо вони анонімні та ряд інших.

Загальною вимогою також є й те, що до розгляду Європейського суду приймаються лише скарги, пов'язані з порушенням тільки тих прав, що передбачені Європейською Конвенцією про захист прав людини та основних свобод. Протоколом № 4 до Конвенції про захист прав людини та основних свобод 1963 року, який гарантує деякі права і свободи, що не включені до Конвенції та Першого протоколу до неї, передбачено положення про права

людини на свободу пересування (стаття 2), що свідчить про можливість кожної людини звертатися за захистом своїх прав до Європейського суду.

Звернутися за міжнародним захистом своїх прав можна на підставі й інших міжнародних актів, що передбачають таке право людини. Це - Міжнародний пакт про громадянські й політичні права 1966 року, а також Факультативний протокол до нього [19].

Наступною групою суб'єктів туристичних правовідносин є зобов'язані суб'єкти. Слід зазначити, що у статті 5 Закону України «Про туризм» надано класифікацію учасників відносин, що виникають при здійсненні туристичної діяльності, та виокремлено їх, у свою чергу, в дві великі групи:

1) юридичні та фізичні особи, які створюють туристичний продукт, надають туристичні послуги (перевезення, тимчасового розміщення, харчування, екскурсійного, курортного, спортивного, розважального та іншого обслуговування) чи здійснюють посередницьку діяльність із надання характерних та супутніх послуг;

2) громадяни України, іноземці та особи без громадянства (туристи, екскурсанти, відвідувачі та інші), в інтересах яких здійснюється туристична діяльність, тобто споживачі туристичних послуг (туристичного продукту).

З набуттям чинності новою редакцією Закону України «Про туризм» від 18 листопада 2003 року суттєво змінився правовий статус суб'єктів туристичного підприємництва, порядок їх створення та реєстрації, встановлено нові умови й більш детальне законодавче регулювання щодо здійснення ними діяльності в галузі туризму, а також запроваджено спеціальний правовий режим для окремих видів туристичної діяльності.

Отже, відповідно до статті 5 згаданого Закону в сфері туризму функціонують такі суб'єкти туристичної діяльності:

- 1) туристичні оператори;
- 2) туристичні агенти;
- 3) інші суб'єкти підприємницької діяльності, що надають послуги з тимчасового розміщення (проживання), харчування, екскурсійних, розважальних та інших туристичних послуг;
- 4) гідни-перекладачі, екскурсіводи, спортивні інструктори, провідники та інші фахівці туристичного супроводу;
- 5) фізичні особи, які не є суб'єктами підприємницької діяльності та надають послуги з тимчасового розміщення (проживання), харчування тощо.

Кожному із зазначених видів учасників притаманні власні функції на ринку туристичних послуг та особливості правового становища, що обумовлюється своєрідністю туристичної діяльності.

Розглянемо більш детально правовий статус таких суб'єктів як туроператори та турагенти, що є головними спеціальними учасниками туристичної діяльності. Оскільки саме вони мають основним своїм призначенням надання туристичних послуг (перевезення, тимчасового

розміщення, харчування, екскурсійного, курортного, спортивного, розважального та іншого обслуговування), укладають договори на туристичне обслуговування, зобов'язуючись забезпечити надання на замовлення туриста у визначені строки, за встановлену договором плату комплексу туристичних послуг (турпродукт), а також характерні та супутні туризму послуги.

Основна відмінність у діяльності туроператорів і турагентів згідно з положенням даної статті 5 полягає у тому, що туроператор формує турпродукт, а турагент може здійснювати лише його реалізацію [20]. Тобто туроператор здійснює повний цикл робіт з організації подорожі, забезпечення створення туристичного продукту, починаючи з добору й комбінування туристичних послуг, що надаються третіми особами, в залежності від мети поїздки, термінів та маршруту подорожі (формування турпродукту), реклами туристичного продукту на спеціалізованих туристично-виставкових заходах (просування турпродукту), реалізації та надання туристичних послуг.

Організуючий характер діяльності туроператорів полягає, перш за все, в укладанні ними договорів з третіми особами, згідно з якими останні зобов'язуються виконати повністю або частково зобов'язання туроператора перед туристом. Саме в прийнятті туроператором обов'язку здійснити увесь процес підготовки й проведення туристичної подорожі (формування турпродукту) складає сутність договору на туристичне обслуговування. В результаті його укладення турист звільняється від необхідності вступати в договірні відносини з великою кількістю суб'єктів господарювання. Причому туроператор добирає послуги таким чином, щоб туристична подорож була єдиним цілим, а розрізнені послуги органічно поєднувалися між собою. Також, за логікою, туроператор як організатор подорожі постійно контролює належне виконання третіми особами своїх зобов'язань за договорами, укладеними з ним. Цей контроль повинен здійснюватися через керівників груп, які призначаються для кожної поїздки туристів.

Турагент, на відміну від туроператора, самостійно не формує турпродукт, а лише рекламує сформований туроператором та реалізує його безпосередньо туристам.

Специфіка туристичного бізнесу, особливо в нашій державі, полягає також у тому, що на практиці дуже важко віднести ту чи іншу діяльність суто до туроператорської або до турагентської. Будь-яке турагентство займається комплектуванням послуг: сприяння в страхуванні туристів, реалізація авіаквитків, бронювання місць в готелях тощо. Водночас, в їх діяльності превалює, насамперед, продаж уже сформованого туроператором туристичного продукту.

Терміни “туроператор” і “турагент” в українському законодавстві використовуються в трьох змістових значеннях:

- як сторона за договором на туристичне обслуговування або агентським договором (ст. 20 Закону України “Про туризм”);

- як види комерційного господарського підприємства, що діють на ринку з надання турпослуг (ст.ст. 5 і 17 Закону України “Про туризм”);

- як види господарської діяльності в сфері туризму (ст.ст. 5 і 17 Закону України “Про туризм”), а туроператорська ще й підлягає ліцензуванню (ст. 17 Закону України “Про туризм” та ст. 9 Закону України “Про ліцензування певних видів господарської діяльності”).

У світовій практиці подібні підприємства мають різні назви в залежності від їх правового регулювання та національних особливостей провадження туристичної діяльності. Більш детально зарубіжну практику з цих питань розглянуто нами в окремій науковій статті [21].

Український законодавець в Законі “Про туризм” (в редакції від 18.11.2003 р.) не використовує термін “суб’єкт туристичної діяльності” як узагальнюючий для позначення туристичних підприємств, установ і організацій у сфері туризму та не надає йому визначення.

Враховуючи викладене вище, існує необхідність визначення й законодавчого закріплення поняття “суб’єкт туристичної діяльності”.

Статтею 5 Закону України „Про туризм” туроператорами визнаються лише юридичні особи, створені відповідно до законодавства України. Тобто суб’єкти підприємницької діяльності – фізичні особи не можуть виступати в якості туроператорів і отримати відповідну ліцензію на організацію міжнародного туризму (насамперед, зарубіжного), а отже обмежується їх право на укладення договорів з іноземними туроператорами та виступати посередником з реалізації їх послуг (турпродукту) на території України, а також, що є суттєвим, можливість виступати від свого імені.

Законодавець Російської Федерації підходить до питання про предмет безпосередньої діяльності туроператора, його статусу та правоздатності з інших позицій. Він не обмежує коло суб’єктів підприємництва, які можуть здійснювати туроператорську діяльність, та не встановлює заборону для турпідприємств на здійснення ними інших видів діяльності. Це передбачено статтею 1 Федерального Закону “Про основи туристичної діяльності в Російській Федерації” від 24.11.1996 р. № 132-ФЗ із змінами, внесеними Федеральним Законом від 05.02.2007 р. № 12-ФЗ [22].

Отже, враховуючи викладене туроператором може бути лише суб’єкт туристичної діяльності України зі статусом юридичної особи, виключним видом діяльності якого є туроператорська діяльність, що одержав відповідну ліцензію. Турагентом – суб’єкт туристичної діяльності (юридична особа або фізична особа - підприємець), наділений спеціальною правоздатністю: здійснення лише посередницької діяльності з надання турпослуг, а також супутніх і характерних видів послуг; заборона провадити такі види послуг як послуги з міжнародного туризму (в’їзного і зарубіжного), а отже, укладення договорів з іноземними туристичними компаніями та виступати від свого імені тощо.

Дещо іншою правосуб’єктністю наділив законодавець зарубіжні туристичні компанії, що працюють на території України. Тобто, обмеживши її порівняно з вітчизняними туристичними підприємствами.

Так, стаття 37 Закону України „Про туризм” містить заборону для іноземних юридичних і фізичних осіб на здійснення туроператорської та турагентської діяльності через свої філії й представництва в Україні, зареєстровані в установленому законодавством порядку. Також посередницька діяльність на території України з укладення договорів на туристичне обслуговування з іноземними суб'єктами туристичної діяльності може здійснюватися виключно через туроператорів, створених відповідно до законодавства України.

Таким чином, якщо іноземний суб'єкт господарювання бажає пропонувати свої послуги на українському ринку, йому необхідно відкрити й відповідним чином зареєструвати в Україні підприємство як самостійний господарюючий суб'єкт зі статусом юридичної особи та отримати ліцензію, що й буде мати право займатися наданням туристичних послуг українським туристам безпосередньо або через мережу турагентств.

До того ж прямо заборонено укладення договорів на туристичне обслуговування з представництвами та філіями іноземних туристичних фірм, які не мають статусу юридичної особи й не ліцензовані як туроператори. Відповідно до п.14 Інструкції про порядок реєстрації представництв іноземних суб'єктів господарської діяльності в Україні, затвердженої Наказом МЗЕЗторгу України від 18.01.1996 р. № 30 та зареєстрованої в Міністерстві юстиції України за №34/1059 від 24.01.1996 р. (із змінами, внесеними згідно з наказом Мінекономіки № 179 від 15.06.2007) [23], представництво іноземного суб'єкта господарської діяльності, в тому числі туристичного, не є юридичною особою та не здійснює самостійно комерційну діяльність. У всіх випадках представництво діє від імені й за дорученням іноземної компанії та виконує свої функції відповідно до законодавства України. Більшість іноземних туроператорів мають в Україні свої представництва та розподіляються на дві категорії: ті, що зареєстровані без права господарської діяльності та здійснюють лише дослідження ринку, рекламні кампанії, налагодження контактів тощо, й ті, що зареєстровані згідно із законодавством України та отримали відповідну ліцензію на право провадження туроператорської діяльності.

Слід наголосити, що іноземним туроператорам Законом України „Про туризм” (ст.17) також заборонено надання послуг з оформлення документів для виїзду осіб за межі України з метою туризму.

Таке обмеження діяльності іноземних туристичних компаній за задумами законодавців мало на меті захист національного туристичного ринку та вітчизняних виробників турпослуг від експансії іноземного капіталу. Водночас, хочемо акцентувати увагу, що всі ці запобіжні заходи законодавця не захистили вітчизняний ринок туристичних послуг від іноземних потужних туристичних компаній, які на сьогодні контролюють майже 90% виїзного туризму в нашій державі. Лише в 2010 році три таких туроператора «вивезли» з України 10 млн. доларів США.

Наступним суб'єктом туристичних правовідносин є туристи. Правовий статус туристів як одного з основних суб'єктів туристичних

правовідносин - це сукупність належних їм основних прав, свобод і обов'язків щодо здійснення туристичних подорожей, закріплених у законодавстві України.

Правовий статус туриста можна також класифікувати залежно від суб'єктів: правовий статус громадянина України, правовий статус іноземця, правовий статус особи без громадянства, правовий статус неповнолітніх тощо.

Більш детально розглянемо правовий статус туристів у наступній статті.

Підсумовуючи викладене, можна зробити такі висновки:

1. Туристичні правовідносини - суспільні відносини, що виникають в процесі провадження туристичної діяльності (діяльності у сфері туризму з організації (формування), просування, продажу (реалізації) туристичного продукту та надання окремих або комплексних туристичних послуг; реалізації конституційних прав і свобод людини і громадянина в туристичних подорожах; здійснення дозвільно-контрольних функцій органами державної влади, захисту прав споживачів туристичних послуг тощо).

2. Туристична правосуб'єктність – законодавче визнання можливостей суб'єктів права брати участь у суспільних відносинах, що виникають в процесі провадження туристичної діяльності.

3. Пропонуємо наступну класифікацію видів суб'єктів туристичних правовідносин відповідно до чинного законодавства:

1) за колом учасників:

- держава в особі органів державної влади, що здійснюють регулювання в галузі туризму;

- суб'єкти туристичної діяльності відповідно до ст. 5 Закону України «Про туризм»;

- громадські туристичні організації;

- фізичні особи: споживачі туристичних послуг – туристи;

- іноземні держави та міжнародні організації.

2) за змістом прав та обов'язків:

- уповноважені;

- зобов'язані.

4. Класифікація органів державної влади, що здійснюють регулювання у галузі туризму:

1) за суб'єктом влади:

- парламентські;

- президентські;

- судові;

- правоохоронні;

- центральні та місцеві.

2) за статусом та засобом створення:

- державні (відносяться органи загальної та спеціальної компетенції);

- недержавні.

5. Класифікація правового статусу туриста:

1) залежно від виду суб`єкта:

- правовий статус громадянина України;
- правовий статус іноземця;
- правовий статус особи без громадянства;
- правовий статус неповнолітніх.

2) за обсягом прав та обов`язків:

- загальні;
- споживчі, що визначають права та обов`язки туристів як споживачів туристичних послуг;
- спеціальні, що визначають статус туристів як учасників відносин, що виникають при здійсненні туристичної діяльності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. *Алексеев С. С.* Общая теория права. - М., Т.1. С.303; Алексеев С.С. Право: азбука, теория, философия: опыт комплексного исследования. - М., 1999. - С. 217.
2. Указ Президента України від 10.08.1999 р. № 973 “Про Основні напрями розвитку туризму в Україні до 2010 року” // Туризм в Україні: Збірник нормативно-правових актів у п`яти томах / під заг. ред. Вихристенка Б.І. – Ужгород: ІВА, 1999-2000.
3. Про додаткові заходи щодо реалізації права людини на свободу пересування і вільний вибір місця проживання: Указ Президента України від 15.06.2001р. № 435/2001. [Електр.ресурс] / Верховна Рада України. - [К., 2010]. – Режим доступу: <http://www.rada.gov.ua>. – <http://www.rada.gov.ua/cgi-bin/putfile.cgi>.
4. Про підтримку розвитку туризму в Україні: Указ Президента України від 02.03.2001р №127/2001. [Електр.ресурс] / Верховна Рада України. - [К., 2010]. – Режим доступу: <http://www.rada.gov.ua>. – <http://www.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi>.
5. Практико-правові аспекти діяльності громадських туристичних організацій України // Бюлетень Міністерства юстиції України. – К. - 2007. – №5. - С.99-110.
6. Про Положення про Міністерство інфраструктури України (із змінами від 13.06.2012 р.): Указ Президента України від 12.05.2011 р. №581/2011. [Електр.ресурс] / Верховна Рада України. - [К., 2012]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/581/2011>.
7. Про затвердження Положення про Державне агентство України з питань туризму та курортів: Указ Президента України від 08.04.2011 р. № 444/2011. [Електр.ресурс] / Верховна Рада України. - [К., 2012]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/444/2011>.
8. Папирян Г.А. Международные экономические отношения: Экономика туризма. – М.: Финансы и статистика, 1998. – С.146, 148.
9. Мельник А.Ф., Якубова Е.В. К вопросу формирования механизма управления развитием туризма на Украине // Организация и регулирование экономики. – Вып. 107. – К.: Либідь, 1992. – С.105-116.
10. Барчукова Н.С. Международное сотрудничество государств в области туризма. – М., 1986. – 308 с.

11. Поточний архів Туристичної асоціації України. Матеріали переписки з міністерствами, відомствами та неурядовими громадськими організаціями по туризму іноземних держав. – 2000. – 160 с.
12. Режим доступу: www.tourvest.ru
13. Жукова М.А. Управление индустрией туризма в современных условиях: Дис. ... д-ра экон. наук: 08.00.05. - М, 2003. - 354 с.
14. Secretaria de Estado de Turismo y Comercio // <http://www.mcx.es/turismo/default.htm>
15. Режим доступу: <http://www.visitbritain.org/britaintourismindustry/>
16. Постанова Пленуму Верховного Суду України “Про стан здійснення правосуддя в 2000 році та заходи щодо його вдосконалення з метою реалізації положень Конституції України” від 19.01.2001 р. № 1 [Електр.ресурс] / Верховна Рада України. - [К., 2012]. – Режим доступу: <http://www.rada.gov.ua>. – <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi>.
17. Про посилення судового захисту прав та свобод людини і громадянина: Постанова Верховного Суду України від 30 травня 1997 р. № 7 [Електр.ресурс] / Верховна Рада України. - [К., 2010]. – Режим доступу: <http://www.rada.gov.ua>. – <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi>.
18. Про ратифікацію Конвенції про захист прав і основних свобод людини 1950 року, Першого протоколу та протоколів №2, 4, 7 та 11 до Конвенції: Закон України від 17 липня 1997р. № 475/97-ВР // Відомості Верховної Ради України. – 1997. - № 40. – Ст.263.
19. Міжнародний пакт про громадянські й політичні права від 16 грудня 1966р. [Електр.ресурс] / Верховна Рада України. - [К., 2012]. – Режим доступу: <http://www.rada.gov.ua>. – <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi>.
20. Про туризм: Закон України від 15.09.1995 № 324/95-ВР (із змінами та доповненнями) [Електр.ресурс] / Верховна Рада України. - [К., 2012]. – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/>
21. Цивільно-правові проблеми у діяльності туристичних підприємств: порівняльно-правовий аналіз // Бюлетень Міністерства юстиції України. – К. - 2007. – № 8. - С.76-94.
22. Федеральний Закон “Про основи туристичної діяльності в Російській Федерації” від 24.11.1996 р. № 132-ФЗ зі змінами, внесеними 5 лютого 2007 року № 12-ФЗ [Електр.ресурс] / Російський союз туріндустрії. - [2009]. – Режим доступу: <http://www.rata.ru/>.
23. Про затвердження Інструкції про порядок реєстрації представництв іноземних суб’єктів господарської діяльності в Україні: Наказ МЗЕЗторгу України від 18.01.1996 № 30 [Електр.ресурс] / Верховна Рада України. - [К., 2012]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=z0034-96>.